

Projekt

Historie a současnost těžby a zpracování železa na Třeboňsku

Výpis z inventáře Chlumeckého panství

O dvorském hospodářství jsme lépe informováni teprve na sklonku stadionského období. podle uvedeného již popisu chlumského velkostatku z roku 1844 hospodařilo se v té době v režii jen na chlumském dvoře (237,60 ha), kdežto ostatní dva dvory – lutovský (237,60 ha) a mirochovský byly pronajaty. Po smrti hraběte Eduarda Stadiona vdova Konstancie svěřila odborný dohled nad polním hospodářstvím (nejspíše na radu jednoho z poručníků jejích dětí, Jana Adolfa knížete Schwarzenberga, který jej rovněž zaměstnával) Františku Horskému za roční odměnu 1250 zlatých. Horský dojížděl v letech 1848 až 1858 do Chlumu až sedmkrát v roce a usměrňoval zemědělskou výrobu v duchu pokrokových zásad a s využitím tou dobou vyráběných mechanizačních prostředků.

Pokrokový Horský našel pochopení u tehdejšího ředitele velkostatku Josefa Heindla i u jeho zástupce Jana Muchy, zejména pak u vedoucího úředníka chlumské železárny Josefa Ballinga, odborníka ve strojírenství. Balling objednal roku 1853 sekačku od brněnského strojníka Řezníčka, později (1858) Hannamannovu mlátičku u firmy Borrosch et Eichmann. Nejspíše také z návodu Horského pojala chlumská železárna do svého výrobního programu také zemědělské stroje a nářadí. Těmto výrobkům pak Horský dělal reklamu a propagaci. Tak například předseda okresního zemědělského spolku v Dačicích a zároveň krajský hejtman v Jihlavě Schratktenbach objednal pro zemědělskou výstavu uspořádanou roku 1860 v jízdárně dačického zámku některé zemědělské stroje z Chlumu (Horského kompletní ruchadlo, třířádkový secí stroj, kultivátor na brambory aj.).

Železárny.

V dějinách chlumské železárny je možné rozeznávat dvě období. První od založení (1796) do poloviny 19. století, které je dobou prosperity, druhé pak do zrušení výroby (1901), poznamenané krizemi a změnami výrobního programu.

Nová chlumská železárna měla předchůdkyni v menším podniku zřízeném za Adama Pavla hraběte Slavaty. V nepočetných zprávách jeho novobystřického hejtmána (Rodinný archiv slavatovský, sign. IV E 11), Julia Olgiata z let 1627-1637 se čte upozornění na pasivní provoz chlumské železárny, ve které se též vyráběly muškety a pistole pro císařskou armádu (Rodinný archiv slavatovský, sign. III C 5). Železná ruda se tehdy těžila u Klikova což potvrzuje náhodná poznámka ve staré gruntovní knize této obce, že se tamější „zelene hory zastavily“ po slavatově smrti (1657).

Od té doby uplynulo skoro sto čtyřicet let, když se František Jan hrabě Fünfkirchen rozhodl vybudovat železárnou v Chlumu. Místní podmínky byly výhodné: dostatečná zásoba dřeva, vodní síla i železná ruda. Již před tím, roku 1794 učinil Augustin Seidl a jeho společník Tomáš Ignác Svoboda pokus s tavením rudy, ale ztroskotal pro nedostatek peněz. V téže době také budějovický měšťan Thomas Taschek měl zavedenou výrobu surového železa v nedalekém Františkově, zápasil však s finančními nesnáze. Majitel chlumského panství hrabě Fünfkirchen

Společnost Rožmberk

a jeho poradce, kutnohorský horní mistr Kristian Fischer, plánovali větší podnik, v němž by se vyrobený polotovár dále obráběl. Výstavbu objektů a výrobní program připravil Fischer společně s hutnickým odborníkem Ignácem Pohlem. Stavební práce byly započaty v březnu 1796 a 20. srpna téhož roku byla vysoká pec poprvé zapálena. Práce u pece, ve slévárně a v 5 hamrech řídil zprvu šichtmistr Pohl, od roku 1805 pak po dlouhou dobu jeho druhý nástupce Franz Podseley. Provoz celého díla byl odvislý od přítoku vody z rybníka Hejtmána, která poháněla vodní kolo a toto zase měchy vhnějí vítr do vysoké pece kuplovný.

Ložiska železné rudy u Klikova nemohla plně zásobovat tezárnou a bylo nutno hledat další zdroje. V budějovickém revíru se dolovalo v 8 dolech (1806-1836), na Stránském panství (1808-1822) a novohradském (od 1809), u vzdálené Želče (1812) a docela až na Moravě u Županovic (u Jemnice od roku 1816), z území okolo Jindřichova Hradce (u Jarošova, Děbolína a Matné v letech 1825-1829) byla chlumská železárná vytačena konkurencí železární v Kamenici nad Lipou, na Třeboňsku byly v petrovickém revíru 3 cechy (1837-1841), rovněž v mladošovickém (1829-1837), roku 1837 se začalo u Suchdola a jinde. V Rakousích se získávala kvalitnější ruda u Kottauru (od 1825), později též u Loiweinu a Taubitzu, jeden důl byl ještě u Schwarzbachu (dnes Tuš, část Suchdol nad Lužnicí).

Z péra šichtmistra Posselta se dochoval popis chlumské železární s přidruženým provozem z roku 1826. V blízkosti chlumského zámku směrem k jihozápadu stála vysoká pec a při ní slévárna, puchýrna, drtírna strusky a brusírna. Ročně se vyrobilo 24 až 28 tisíc q a zkujňovalo se v 8 hamrech (1 pod hrází Staňkovského rybníka, další dva u hamru a tři nové v lese zvaném Kostky) na tyčové a ve 2 hamrech (pod rybníkem Zájezkem) na jemnější cajnové železo. Hlavní rudná základna byla nadále u Klikova. Ruda zde těžená, poměrně dobré kvality, se míchala s rudou od Budějovic (obsahovala 12 až 25 % čistého železa) a s rudou těženu v lesních odděleních u Chlumu, zvaných Struha a Obůrka. Ruda přivážená od Jarošova (u Jindřichova Hradce) byla velmi chudá na železo.

Šichtmistr také sestavil bilanci železární za posledních 12 let (1814-1826):

Příjem

Za ráfové a cajnové železo	1 420 886 zl.
Litinu	21 901 zl.
Hřebíky	1 708 zl.
Různé	<u>8 769 zl.</u>
Celkem	1 453 264 zl

Vydání

Na doly	217 362 zl.
Huť a hamry	315 849 zl.
Materiál	573 557 zl.
Potahy	19 673 zl.

Společnost Rožmberk

Režie	74 275 zl.
Různé	<u>52 629 zl.</u>
Celkem	1 253 345 zl.

Takřka veškerý příjem (97,77%) pocházel z prodeje zkujněného železa, z výdajových položek byla největší položka za různý materiál (45,77%), do obnosu na hutě a hamry byly zahrnuty investice (stavba nové vysoké pece v letech 1815-1816, 18 458 zl., obytné budovy roku 1819, 4 024 zl. A přestavba hamru Kostky v letech 1820-1821, 12 619 zl.). Za těch 12 let odvedla železárna do důchodu panství vcelku 199 919 zl., což odpovídá ročnímu průměru 16.660 zl.

Stav zaznamenaný Posseltem v roce 1826 lze srovnávat se situací, jak se obráží v inventuře provedené roku 1844 po smrti hraběte Eduarda Stadionu. V tom mezidobí byla přestavěna kuplovna (1838), vysoká pec (1839-1840) a puchýrna. Průměrný roční čistý zisk, vypočtený z účetních výsledků z let 1834-1843, činil 19 614 zl., stoupl tedy proti dřívějšímu o 17,73%. Zmodernizované technické zařízení a nová výrobní metoda umožnily vedení podniku účast na soutěži při dodávkách kolejnic pro dráhy (Budějovice-Linec 1829-1839, Prešpurk-Trnava 1837, Ferdinandovu dráhu 1839, úsek tratě mezi Vídní a Raabem 1839) a součástí pro konstrukce řetězových mostů (v Praze 1839-1841, Poděbradech 1839-1841, Strakonících 1841-1842 a přes dunajské rameno ve Vídni 1842). Také s budějovickým loděm Vojtěchem Lannou byla chlumská železárna v obchodním spojení.

Zmíněné investice umožnily rozmach výroby. Na úhradu zlepšení v dalších letech však si železárna nestačila vydělat. Podnikavý Stadion si proto opatřil soukromý úvěr. Mezi jeho věřiteli vystupují především hrabě Gyulai (se dvěma půjčkami 137 500 zl.), baron Magnáš (30 000 zl.) a jiní. Při inventuře Stadionovy pozůstalosti se uplatnila též pohledávka lesní správy za dodané, ale neproplacené dříví. Naproti tomu dluhy kupců za odebrané železo v Čechách a Rakousích byly nesrovnatelně nízkou hodnotou.

Výroba pokračovala dále, řízená (od r. 1840) novým šichtmistrem Josefem Ballingem. Různé adaptace, nové vybavení a údržba v letech 1846 až 1854 si vyžádaly celkem 56 582 zl.. na místě vykoupeného mlýna a pily v Chlumu byl postaven nový hamr (1845-1851), výstavba dalšího na frišování železa následovala v roce 1847, v letech 1850-1853 byla rozšířena zámečnická dílna, kde se sestavovaly hospodářské stroje, roku 1852 se přikročilo ke stavbě nové vysoké pece a slévárny, o dva roky nato nové pudlovací pece vytápěné plynem získaným z rašeliny aj. Potíží s provozem a splácením zápůjček neubývalo, také se poručenská správa začala obírat myšlenkou na pronájem nebo prodej celé výroby. Proti tomu se však postavil rada Horský, zastávající názor, že šetrnost a řádné hospodářství jsou správnější cestou z nesnadné situace. Odchod ředitele Ballinga na podzim roku 1860 z podniku předznamenal blížící se krizi, Klesajícího výnosu chlumské železárny si také již povšimlo Okresní hejtmánství v Třeboni a vyžádalo si v polovině ledna 1861 od velkostatku účetně doložené zdůvodnění neutěšeného stavu.

Sledujeme-li bilanční výsledky chlumské železárny z let 1863-1896, pozorujeme, že převládají ztráty. Působily tu ovšem takové vlivy, jež vyloučit nebylo v moci nového vedoucího železárny Julia Lottmanna. Nepříznivé činitele představovaly krize na světovém trhu železa (1865, 1875), omezení výroby ve válečném roce 1866, ostrá konkurence železáren v Belgii, Německu a Anglii (1871), pokles světových cen železa (1877), špatný odbyt na světových trzích (1882) aj. Majitelé velkostatku se dávali pravidelně informovat o chodu chlumského podniku, reagující ve snaze po

Společnost Rožmberk

zvýšení výroby na zjištěné skutečnosti svými názory a připomínkami. Již v roce 1863 měl arcivévoda František dojem, že železářství stojí na slabých nohou. Konkurence železáren na Moravě, ve Štýrsku a v Uhrách mu nedávala výhled na prosperitu chlumské železářny. Byl pro omezení výroby jen v hamrech a souhlasil s návrhem na snížení počtu horníků (starší měli být penzionováni a mladším se mělo vyplatit odstupné).

V odhadu příštího vývoje byl šichtmistr pesimističtější svého zaměstnavatele, který jej vyslal v srpnu roku 1865 na prohlídku železáren ve Štýrsku a v Korutanech a za stejným účelem o rok později do slezského Ludwigsthalu. Poznatky, s nimiž se Lottmann vrátil do Chlumu, jej jen ještě utvrzovaly v přesvědčení, že se jihočeské železářství již nepozvedne na bývalou úroveň a vysoké pece že brzy vyhasnou definitivně. Arcivévoda mu vytýkal určitou pasivitu, že nevyužil poznatků získaných v cizích železárnách. V modernizaci výrobního procesu a ve změně výrobního programu spatřoval arcivévoda jedinou záruku dalšího úspěšného podnikání. Do podniku však nehodlal investovat žádný kapitál.

Více než sedmdesátiletá tradice bránila likvidaci veškerého provozu. Bylo ještě učiněno několik posledních pokusů o záchranu výroby. Zavedla se výroba drátu (1865), byl postaven nový hamr ve Staňkově (1869), vybavený později (1872) zařízením na parní pohon od plzeňského výrobce E. Škody, který dodal v roce 1873 také strojový park do nové válcovny. Během roku 1881 se však železářny vůbec ocitly v mimořádně kritické situaci vlivem poklesu cen a omezeného odbytu železářských výrobků. Vídeňská administrace využila nespokojenosti mezi zaměstnanci chlumského podniku k zavedení tvrdého opatření. Pracující ve válcovně byli totiž preferováni a dostávali pevnou mzdu, ačkoliv nebyli naplno zaměstnáni. Na to žehrali ostatní. Oběžníkem vyhlásila snížení mezd kvalifikovaných dělníků na polovinu.

Žádost postižených o ponechání dosavadních mezd plnomocník Karel Max hrabě Seilern odmítl. Poloviční mzdy sice zásadně zůstaly v platnosti, ale vyšší výkon pracovníka dával jeho mistru možnost přidat vyšší odměnu. Za dosažené úspory materiálu bylo možno získat prémii, naopak plýtvání materiálem přinášelo postih.

Po nějakém čase obrátil se (1883) hrabě Seilern na ředitele Vítkovických železáren se žádostí, aby mu doporučil nějakého nájemce pro chlumskou železářnu. Ani v následujícím roce však ještě nepadlo rozhodnutí. Během roku 1887 však byly již vysoká pec, válcovna a staňkovský hamr mimo provoz. Z 577 osob zaměstnaných v roce 1876 poklesl jejich počet v roce 1890 na pouhých 75, kteří se ani neodvážili účastnit se májové demonstrace. Koncem března 1900 doporučil ředitel velkostatku zastavení zastaralé výroby ve sloučené drátovně, hřebíkárně a kovářské dílně. Dnem 1. listopadu byl konečně zastaven zbylý provoz a slévárna jako poslední objekt byla pronajata sklářské firmě K. Stölzle v rakouském Nagelbergu. Tak zanikl podnik, který přinesl Chlumu a jeho okolí na sto let oživení, dost pracovních příležitostí a výtěžkových možností.

Ostatní články v obvyklé ekonomické skladbě feudálního velkostatku měly ve srovnání s lesním hospodářstvím a železářnou podružný význam.

Výroba lihovin v malém v palírně bývala pravidelně pronajímána židovským nájemcům. O průmyslovém zpracování brambor se uvažovalo poprvé v roce 1856, ale s ohledem na tehdejší ceny lihu se jevílo administrátoru Thylovi jako nerentabilní. Teprve nájemce chlumského dvora František Dvořák prosadil roku 1913 adaptaci bývalé drátovny v Chlumu na lihovar.